

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Жосан Олександр Едуардович,
старший викладач кафедри педагогіки і
психології Кіровоградського обласного
інституту післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського

У статті подається історико-логічний аналіз поглядів на проблему якості шкільної навчальної літератури, стану теорії та практики підручникотворення.

Ключові слова: *якість освіти, підручникотворення, експертиза якості шкільної навчальної літератури, вимоги до сучасного підручника.*

The article is on the problems of a school books quality. The article has historically-logical analysis of seeing the problem with school literature quality; analysis of the theory and practice of the bookmaking.

Key words: *quality of education, bookmaking, quality investigation of school educational literature, school books' standards.*

В статье представлен историко-логический анализ взглядов на проблему качества школьной учебной литературы, состояния теории и практики создания школьных учебников.

Ключевые слова: *качество образования, создание учебников, экспертиза качества школьной учебной литературы, требования к современному учебнику.*

Постановка проблеми, формулювання цілей статті

Головним стратегічним завданням розвитку національної освіти є формування освіченої творчої особистості, забезпечення пріоритетності гармонійного різнобічного розвитку молодого покоління. Реалізація нової освітньої парадигми в Україні викликає потребу в підвищенні результативності навчально-виховного процесу. Особливе значення надається проблемі удосконалення засобів навчання, перед усім – навчальної літератури.

Модернізація загальної середньої освіти викликає потребу в удосконаленні процесу педагогічної діяльності, професійній переорієнтації вчителя на нові цілі, зміст, технології навчання. Заклади системи післядипломної педагогічної освіти покликані забезпечити адекватну запитам практики готовність учителя до роботи в умовах особистісно орієнтованої освіти, що передбачає зокрема піднесення рівня знань і вмінь щодо оптимального використання в навчально-виховному процесі шкільної навчальної літератури та оволодіння сучасним інструментарієм здійснення експертизи її якості.

Педагогічні явища, що стосуються проблеми поліпшення якості навчальної літератури, в усі часи та епохи привертали увагу педагогів. Вагомим внеском у розв'язання багатьох питань проблеми були праці відомих педагогів-класиків Я.А. Коменського, К.Д. Ушинського, Г.Г. Ващенко, В.О. Сухомлинського та ін. На сучасному етапі означена проблема залишається досить важливою. Ряд науковців (О.В. Аніщенко, Т.С. Антонова, Р.А. Арцишевський, П.С. Атаманчук, В.Г. Бевз, Л.Д. Березівська, Н.М. Бібік, М.І. Бурда, Н.М. Буринська, А. Н. Гірняк, В.О. Грищенко, І.П. Гудзик, Л.І. Денисенко, Ю.І. Завалевський, С.П. Когутенко, Я.П. Кодлюк, Ю.Б. Кузнецов, Т.О. Лукіна, О.І. Ляшенко, В.М. Мадзігон, І.В. Малафіїк, Н.Ю. Матяш, І.В. Оленюк, О.Я. Савченко, Ю.І. Терещенко, О.М. Топузов, О.Л. Харитонova та ін.) у своїх науково-педагогічних дослідженнях акцентують увагу на питаннях удосконалення програм і підручників, на необхідності піднесення рівня проведення їх експертизи та на ролі вчителя у

цьому процесі.

Питанням розробки навчальної літератури нового покоління приділяється багато уваги Міністерством освіти і науки та Академією педагогічних наук України. Останніми роками видано чимало важливих документів, які регламентують діяльність науковців і педагогів щодо видання нових підручників, поліпшення їх якості. Наразі, проблема якісного підручника, адаптованого до вікових особливостей учнів, з гарним методичним і дидактичним апаратом залишається ще до кінця не розв'язаною. Перевірка якості навчальної літератури, на думку вчених [9; 11; 12; 16], неможлива без проведення її педагогічної експертизи. Тому звернемося до визначення цього поняття. Слово «експертиза» – латинського походження, що в перекладі означає «досвідчений»; це метод дослідження експертом якихось справ, питань у тій чи іншій галузі знань [8]. Під педагогічною експертизою навчальної літератури вчені розуміють алгоритмізовану процедуру виявлення колективної думки про навчальну програму, шкільний підручник (посібник) у формі експертного висновку (або експертної оцінки), отриманого групою спеціально відібраних фахівців (учених, методистів, учителів тощо) [21]. Проблема аналізу й оцінювання шкільної навчальної літератури актуалізує таких три моменти: що саме перевіряти; якими способами збирати й класифікувати оцінну інформацію; як інтерпретувати отримані результати [11]. Зауважимо, що дана проблема не є новою у психолого-педагогічній літературі. На її актуальність указували видатні педагоги минулого. Навіть короткий екскурс у минуле підручникотворення дозволяє зробити висновок про те, що історія навчальної літератури – це й історія формування методик її оцінювання [2]. Метою написання цієї статті є спроба подати результати історико-логічного аналізу поглядів на проблему якості шкільної навчальної літератури та стану теорії й практики підручникотворення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Поняття навчальної літератури в різних інтерпретаціях існує вже не одне тисячоліття. Після винаходу письма, разом із навчанням зі слів учителя

поширюється метод книжних завдань. Суть його в тому, що учень під доглядом учителя вивчає окремими частинами або завданнями книжку [6, с. 211]. У стародавні часи навчальна книга використовувалася головним чином як різновид заучування матеріалу. Різниця лише в тому, що вчителя в даному випадку замінювала книга. З розвитком науки поступово спостерігається зменшення механічності в цьому процесі, від учнів вимагають свідомішого ставлення до книги, але до завершення періоду Середньовіччя книга в школі використовується переважно для заучування матеріалу. Самостійна думка учня обмежується до крайньої можливості [6, с. 212].

Після винаходу друку книга захоплює панівні позиції у шкільній практиці. Поступово, зі змінами в методах навчання переглядаються й вимоги до навчальної літератури.

Створення підручника, як зазначає академік Е.Д. Дніпров, – одна з часто нездоланих перешкод, на яких перевіряється життєвість педагогічних ідей, багато з них не ризикують випробувати таку перевірку, багато гинуть, торкаючись тієї сфери педагогічної матеріалізації, якою є підручники [1, с. 98]. Педагогіка знала велику кількість найрізноманітніших підручників, але розвиток теорії їх створення залишається і сьогодні однією з найактуальніших науково-педагогічних проблем. Більшість підручників сходила з педагогічної сцени, тільки-но ступивши на неї, деякі з них супроводжували життя одного-двох поколінь. Небагатьом судилося прожити довше, і лише одиниці набули права жити віки. Такими були підручники чеського педагога Я.А. Коменського. Одним із провідних і найбільш плідних напрямків багатогранної діяльності цієї надзвичайно мудрої й талановитої людини було глибоке розроблення проблем теорії та методики використання навчальної літератури й створення геніальних підручників, значення яких залишається надзвичайно важливим для всіх, чия діяльність пов'язана зі створенням і використанням підручників і в наші дні [1, с. 98].

Я.А. Коменський писав, що «книги – це інструмент насадження мудрості, а справді хороший, тобто у всіх відношеннях досконало правильний,

інструмент в руці майстра не дає можливості помилитися [14, с. 498]». Вимогам до навчальних книг він присвятив цілий розділ однієї з основних своїх наукових праць, названий «Пан-біблією» [13, с. 411–422], під якою розумів повний набір книг, що призначені для універсальної освіти і складених за законами універсального методу [13, с. 412].

Навчальні книжки, на думку Я.А. Коменського, повинні існувати для кожного класу, послідовно розкриваючи зміст навчання, і відповідати віковим особливостям учнів. Вони мають бути небагатослівними, включати в себе тільки те, що істинне і явно корисне для життя, а не різні дрібниці, яких допускати в книжки не можна; поділеними всередині на розділи, об'єднані між собою, як ланки ланцюга, де все наступне має виходити з попереднього. Головне ж, щоб усі книги були написані дуже ясно і були зрозумілими не лише в школі при поясненні, але й поза школою, при самостійному навчанні [13, с. 413–414]. Кожна шкільна книжка повинна не тільки повністю розкривати свій предмет, але й виконувати розвивальні та виховні функції доцільними для кожної ланки школи способами [15, с. 214]. Цього можна досягти шляхом удосконалення навчальних книжок, установивши докладні закони їх написання, зокрема: треба дбати не про примноження, а про поліпшення книжок; при їх написанні недопустимим є плагіат; навчальна книга не повинна бути збіркою всіляких висловлювань або переобтяжена цитатами і посиланнями, бо це одночасно відбиває бажання читати і заплутує речі, про які можна сказати простіше; читача не потрібно переобтяжувати подробицями там, де він шукає сутності проблеми; підручники повинні містити відомості тільки про нові відкриття або нові думки про раніше відкриті; вони мають бути написаними ясно і доказово, аби ніхто при їх читанні не потребував коментарів і не мав сумнівів у чітко доведеній істині; не можна видавати книги поспіхом, бо що швидко виникає, швидко й гине, а те, над чим довго і старанно трудяться, переживає століття; жодна велика навчальна книга не повинна виходити без покажчика; нові підручники повинні бути, наскільки це можливо, за розміром невеликими, але вагомими за своїм змістом

[15, с. 214-218]. Я.А. Коменський вважав також, що навчальні книжки повинні оцінюватися спеціальними радниками, щоб зникла шкідлива звичка наповнювати світ непотрібною писаниною [12, с.72].

Значний внесок у розробку теорії підручникотворення зробив К.Д. Ушинський. Педагог зазначав, що для шкільної справи є шкідливими як відсутність конкуренції між підручниками, так і занадто часта їх зміна. На його думку, новий підручник з того чи іншого предмета можна видавати один раз у два-три роки. Нове видання можливе лише з урахуванням практичних зауважень викладачів. У цій справі важливу роль відіграє критика, яку К.Д. Ушинський вважав єдиним засобом мати якісні підручники, що є фундаментом доброго викладання. На його переконання, педагогічні бібліотеки та спеціально створений педагогічний журнал могли б розглядати й аналізувати підручники, вивчати критику щодо них [19, с. 48-49]. Великого значення педагог надавав створенню книжок для шкільного читання, яких на той час було дуже мало. Він підкреслював, що дитяча книжка повинна являти собою конкретний, яскравий, докладний, цікавий, зрозумілий і доступний для дитячого розуму опис предметів. Справедливою є думка педагога про те, що підручник відіграє велику роль у справі виховання. Отже, створення підручника – надзвичайно відповідальна справа, що потребує різнобічної критики, широкого використання попереднього досвіду, обов'язкового врахування зауважень та рекомендацій науковців і практиків [19, с. 46].

При доборі текстів до підручників та дитячих книжок варто пам'ятати, що їх герої великою мірою впливають на уяву дитини, на подальше її доросле життя. У цьому контексті К.Д. Ушинський застерігав від надмірної перевантаженості підручників, закликав серйозно подумати про те, щоб залишити в школах і в підручниках тільки те, «що справді необхідне й корисне для людини, і викинути все, що держиться тільки через рутину й вивчається для того, щоб згодом його забули, а тим часом забирає багато годин з короткого дорогоцінного періоду життя й захаращує пам'ять, яка також має свої межі [20, с. 282]».

На переконання К.Д. Ушинського, педагогіка більше міркує над тим, як навчати, ніж про те, навіщо вивчається те чи інше. Існує величезна кількість шкільних знань, які не дають людині ніякої користі ні в матеріальному, ні в моральному відношенні. Отже, підручники мають містити мінімум необхідних знань і не перевантажувати учнів [3, с. 109].

Свої ідеї педагог втілював у написаних ним підручниках для початкової школи «Дитячий світ» (1861) та «Рідне слово» (1864), які неодноразово перевидавалися: перша книга «Рідного слова» 147 разів, друга - 130, третя - 23 рази. Напевне, жодний шкільний підручник не знав такого блискучого успіху. Автор дотримувався ідеї єдності мови і мислення, мислення і чуттєвого досвіду. Підручники написані гарною літературною мовою, у них широко використано усну народну творчість: казки, прислів'я, приказки, скоромовки тощо. Вони були змістовними, доступними, цікавими, логічними; успішно виконували функцію розвитку мислення, вчили любити рідну мову і природу, відображали близький дитині навколишній світ, відповідали її віковим особливостям. Автор щоразу перед черговим виданням удосконалював зміст своїх підручників [3, с. 109].

Отже, ми бачимо, як ще у середині XIX століття нашим співвітчизником вперше були визначені основні засади теорії підручникотворення, складовими частинами якої є процес *розробки* підручника та процес *перевірки його якості*. Висловлені К.Д. Ушинським науково-педагогічні підходи до цієї проблеми мають знайти широке втілення у сучасній освітній практиці.

Велику увагу проблемам якості навчальної літератури у своїх науково-педагогічних працях приділяв Г.Г. Ващенко. Одним із перших ще на початку XX століття він запровадив класифікацію шкільних підручників, яка є основою сучасної класифікації: букварі, підручники, робочі книжки, хрестоматії, книжки для читання, довідники (буквар використовують у школі переважно для того, щоб розвинути у дітей техніку читання; підручник має дати в стислій систематизованій формі знання, що входять у шкільні програми; окрім того, обов'язковою частиною нового підручника є завдання для

самостійних праць учня; хрестоматія і книжка для читання мають на меті поширити знання, що їх набувають учні в процесі навчання, та зацікавити їх якимись питаннями.

«Всі ці категорії шкільних книжок, – писав Г.Г. Ващенко, – можуть набути у нас бажаного змісту і форми тільки після систематичної та наполегливої роботи педагогів. За вихідні точки в цій роботі мають бути як особливості нашої школи, так і властивості дитячого інтелекту у різні пори розвитку дитини [6, с. 215]».

У своїй фундаментальній праці «Загальні методи навчання» [6], перше видання якої побачило світ ще у 20-х роках минулого століття, видатний український педагог визначив такі вимоги до шкільного підручника:

1. За своїм змістом підручник мусить стояти на рівні сучасної науки навіть тоді, коли призначений для дітей молодшого віку.

2. Як зміст, так і форма підручника мають відповідати віковим особливостям дитини і бути для неї зрозумілими, принаймні, після пояснень учителя.

3. Виклад матеріалу має бути систематичним і послідовним з урахуванням психолого-педагогічних вимог, з поступовим переходом від відомого до невідомого, від простого до складного.

4. Підручник має збуджувати інтерес до знання, стимулювати самостійну пошукову роботу учнів.

5. Мова підручника має бути точною, простою і в той же час живою. Писати так - дуже складне завдання, тому книжки для дітей часто бувають або сухі й нудні, або дуже наївні, що теж небажано.

6. Крім освітніх завдань, навчальна література має виконувати й завдання виховні (виховувати любов до рідного краю та свого народу, пошану до наших історичних діячів та кращих народних традицій, сприяти моральному вихованню учнів) [6, с. 215–216].

Г.Г. Ващенко першим із вітчизняних учених став приділяти особливу увагу не лише дидактичним вимогам до підручника, але й ергономічним

показникам: «Окрім змісту шкільної книжки, має значення її форма, а саме: шрифт, якість паперу, розмір берегів і, нарешті, ілюстрації. Занадто малий та нечіткий шрифт псує зір читача та стомлює його [6, с. 216]». Шкільні підручники, на його думку, повинні друкуватися на якісному папері та оздоблюватися ілюстраціями, що викликають у дітей інтерес до навчання і полегшують їм засвоєння матеріалу [6, с. 217].

Проблема якості навчальної літератури цікавила й інших учених. У 50-х роках ХХ століття з'являються спеціальні наукові дослідження на цю тему. Визначаючи психологічні вимоги до підручника, Н.О. Менчинська виділила серед найважливіших методів його наукової перевірки спостереження, бесіду і природний експеримент; Є.І. Перовський особливу увагу приділив вивченню думки безпосередніх користувачів підручника – вчителів і учнів (міркування учнів, на думку вченого, не мають вирішального значення при оцінці підручника, але нехтувати ними не можна) [11, с. 73].

Починаючи з середини 1960-х років, у СРСР, за даними досліджень [11; 18], проводились широкомасштабні теоретичні й практичні дослідження шкільного підручника та впровадження у шкільну практику експериментальних і пробних підручників. У той час було чітко окреслено основні проблеми теорії підручникотворення:

- необхідність наукової розробки теорії підручника із залученням кращих фахівців Академії наук, Академії педагогічних наук СРСР та інших установ;
- підручник як цілісна педагогічна система, що функціонує в адекватній книжковій або іншій формі;
- підручник як важливий засіб уявлень про змістову сутність предмета, що відповідає сучасному розвитку наукових уявлень;
- підручник як віддзеркалення соціального запиту суспільства і віддзеркалення ідеалів суспільства;
- підручник як засіб формування в учнів умінь оцінювання явищ та

самоаналізу (звісно ж у душі ідеології свого часу) [18, с. 4].

Крім того, глибоко досліджувалися: структура підручника, єдність тексту та ілюстративного матеріалу, зв'язки елементів, які віддзеркалюють навчально-виховний процес, емоційно-ціннісні компоненти та ідейна спрямованість усіх елементів структури. Були визначені такі основні функції підручника, як репродуктивна, дослідницька, креативна, емоційно-ціннісна, інформаційна, трансформуюча, систематизуюча, самоконтролю, самоосвіти, інтегруюча, координуюча та виховна. Були також розроблені критерії оцінювання підручників з урахуванням реалізації дидактичних функцій підручника [18, с. 4].

Важливим кроком на шляху до розв'язання проблем якості навчальної літератури стало створення у 1969 році при видавництві «Просвещение» спеціальної групи науковців і практиків з проблем шкільного підручника, яку очолив В.Г. Бейлінсон. За ініціативою цієї групи у 1974 році було започатковано видання щорічника «Проблемы школьного учебника».

Помітно активізувався науковий пошук у цьому напрямку на початку 80-х років ХХ століття. Теорія шкільного підручника, а відповідно і проблема його аналізу знайшли подальший розвиток у фундаментальних працях В.Г. Бейлінсона, В.П. Беспалька, Д.Д. Зуєва [11, с. 73–74].

В умовах державної незалежності України відчутно зріс інтерес вітчизняних учених та педагогів-практиків до проблем підручникотворення. Вектор шкільної освіти, спрямовуючись у площину цінностей особистісного розвитку, варіативності й відкритості школи, зумовлює принципову необхідність переосмислення усіх факторів, від яких залежить якість навчально-виховного процесу. Одним із таких факторів є забезпечення закладів освіти якісною навчальною літературою – програмами і підручниками. Масове опитування вчителів та батьків, проведене у 2001 році, як зазначає Г.В. Касьянов, засвідчило, що якість програм і підручників для середньої школи не відповідає ані очікуванням споживачів (учнів, батьків, учителів), ані вимогам часу. Згадана точка зору знайшла підтримку на

всеукраїнській конференції «Навчальне книговидання в Україні: системні проблеми та шляхи їх вирішення», організованій Міжнародним фондом «Відродження» спільно з тридцятьма видавництвами та освітянськими організаціями у Харкові (березень 2005 року) [10]. Результати опитування керівників загальноосвітніх навчальних закладів, проведеного у 2004 році, свідчать про досить консолідовану їхню позицію щодо необхідності демократизації чинного порядку створення, експертизи, виготовлення та розповсюдження підручників. Зокрема, усі опитані вважають за необхідне залучити до процесу оцінювання, розповсюдження та вибору навчальної книги безпосередніх її споживачів і виробників – освітян, учнів, батьків, видавців [17, с. 14].

Свідченням небайдужості українських учених до означеної проблеми є започаткований випуск збірника наукових праць «Проблеми сучасного підручника», науково-педагогічного журналу «Підручник ХХІ століття», публікації науковців і практиків, які піднесли на новий рівень розуміння важливості й значущості проблем удосконалення навчальної літератури.

Стосовно вимог до сучасного підручника заслуговують на увагу дослідження Н.М. Бібік та В.Я. Волкова. Згідно з ними, найважливішим питанням, на розв'язання якого мають бути налаштовані зусилля всіх залучених фахівців, є *сприйняття книги учнями*. Як відомо, діючі шкільні підручники часто переобтяжені матеріалом, який не узгоджується з кількістю відведених на його вивчення годин; виклад матеріалу має занадто академічний характер і орієнтується на інформаційну і відтворювальну функції, що вимагає від учня засвоєння переважно фактів, процедурних правил, зразків [4, с. 49]. «Моделювання змістової і процесуальної основ кожного підручника з метою забезпечення пізнавального інтересу учнів, – пише Н.М. Бібік, – має також свою специфіку, зумовлену використанням різноманітних стимулів, які орієнтуються на вікову динаміку інтересів і повинні враховувати діапазон навченості учнів, умінь учитися, рівень прагнення до успіху [4, с. 50]». Саме реалізації діалектичного взаємозв'язку отриманого досвіду й нової інформації,

на думку В.Я. Волкова, повинна послуговувати навчальна книга [7].

Значним внеском у теорію підручникотворення стала розроблена М.І. Бурдою *концепція цілісності змісту шкільного курсу* вивчення предмета. На його переконання, розв'язання проблеми цілісності змісту має відбуватися за такими напрямками: «...правильне відображення компонентів науки в підручниках і психолого-дидактичне обґрунтування цього відображення, спільні наукові підходи до трактування понятійного апарату, додержання конієнтричного розвитку змістово-методичних ліній та забезпечення їх наступності на різних ступенях тощо [5, с. 43]».

Таким чином, сучасний підручник – це книга, яку, передусім, цікаво читати, вона є зрозумілою при вивченні та має сучасний дизайн, адже використання широкого спектра ілюстрацій (фотографій, малюнків, схем) не лише сприяє підвищенню ефективності навчального процесу, але й розширює кругозір дитини, збагачує її світосприймання. Сьогодні навчальній книзі доводиться конкурувати з теле-, відео- і комп'ютерними можливостями ілюстрування. Тому додання стереотипів, пошук нових оригінальних рішень ілюстрування та конструювання видань потребує залучення до процесу створення підручника кращих художників і дизайнерів. Питання полягає не в тому, якому типу ілюстрацій надається перевага, і не в тому, яку кількість кольорів використано, – важливою є сила емоційного впливу ілюстрації, її спроможність викликати спонтанну зацікавленість учнів і привернути їхню увагу [7]. «Розмаїття та динаміка явищ соціуму та оточуючого світу, – зазначає В.Я. Волков, – повинні привносити суттєві зміни й до структури підручника, спонукати авторів і педагогів постійно удосконалювати методи й форми навчання. Проте, на жаль, це відбувається далеко не завжди [7]».

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку

Здійснений нами аналіз наукових досліджень, науково-методичної літератури та нормативних документів дозволяє зробити певні висновки:

- навчальна література повинна відповідати сучасним вимогам;
- підручник, що приходить сьогодні до школи, повинен мати певні педагогічні, технологічні й маркетингові особливості: і з точки зору використання сучасних методик, форм, методів, прийомів роботи, системи контролю й оцінювання знань, і з точки зору технології створення книги, гігієнічних вимог, якості її поліграфічного виконання;
- необхідно розробити науково обґрунтовані національні (загальнодержавні) критерії оцінювання підручників;
- надзвичайно важливо, щоб на всіх етапах створення сучасного підручника – від написання рукопису до використання в навчальних закладах – працювали фахівці різних сфер діяльності: науковці, вчителі, письменники, антропологі, психологи, художники, дизайнери.

Якість шкільної навчальної літератури залежить від кількох чинників:

- роботи автора (врахування ним вимог до змісту, структури, методичного апарату, а також гігієнічних вимог до навчальної книги);
- роботи наукового експерта (під час здійснення експертизи рукопису програми й підручника);
- діяльності відповідних структур Міністерства освіти і науки;
- діяльності вчителя, учнів і батьків та методичної служби в процесі апробації програм і підручників у загальноосвітньому навчальному закладі.

Наступним кроком у нашому дослідженні має бути формулювання стратегічних напрямків створення системи забезпечення якості шкільної навчальної літератури із визначенням ролі й місця кожного із учасників процесу підручникотворення (автора навчальної книги, наукового експерта, учасників апробації, відповідальних осіб Міністерства освіти і науки України тощо).

Список використаних джерел

1. Арцишевська М. Р. Творення підручників: школа Яна Амоса

Коменського / М. Р. Арцишевська, Р. А. Арцишевський // Підручник ХХІ століття. – 2003. – № 1–4. – С. 98–106.

2. Бейлінсон В. Г. Арсенал образования / В. Г. Бейлінсон. – М. : Книга, 1986. – 288 с.

3. Березівська Л. Д. К.Д. Ушинський про підходи до створення шкільних підручників / Л. Д. Березівська // Підручник ХХІ століття. – 2003. – № 1–4. – С. 107–110.

4. Бібік Н. М. Врахування пізнавальних інтересів учнів у підручникомтворенні / Н. М. Бібік // Підручник ХХІ століття. – 2003. – № 1–4. – С. 48–52.

5. Бурда М.І. Концепція шкільного курсу як розв'язання проблеми його цілісності / Михайло Іванович Бурда // Підручник ХХІ століття. – 2003. – № 1–4. – С. 43–47.

6. Ващенко Г. Г. Загальні методи навчання : [підруч. для педагогів] / Григорій Григорійович Ващенко. – К. : Українська Видавнича Спілка, 1997. – 415 с.

7. Волков В. Я. Сучасний підручник: проблеми видавничої підготовки [Електронний ресурс] / В. Я. Волков. – Одеса : Ярослав, 2007. – 20 с. – Режим доступу : <http://www.yaroslav.od.ua/>.

8. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

9. Жерар Ф.-М. Як розробляти та оцінювати шкільні підручники / Франсуа-Марі Жерар, Ксав'є Роеж'єр ; пер. з франц. М. Марченко. – К. : КІС, 2001. – 352 с.

10. Касьянов Г. Підручник по-українськи чи український підручник? / Георгій Касьянов // Дзеркало тижня. – 2005. – № 35. – С. 6–7.

11. Кодлюк Я. П. Аналіз і оцінювання шкільних підручників. Дидактичний аспект / Я. П. Кодлюк // Підручник ХХІ століття. – 2003. – № 1–4. – С. 72–79.

12. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникомтворення в початковій освіті : підруч. для магістрантів та студентів пед. ф-тів / Я. П. Кодлюк. – К. :

Наш час, 2008. – 368 с.

13. Коменский Я. А. Всеобщий совет об исправлении дел человеческих / Ян Амос Коменский // Избранные педагогические сочинения : [в 2 т.]. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 285–469.

14. Коменский Я. А. Предвестник всеобщей мудрости / Ян Амос Коменский // Избранные педагогические сочинения : [в 2 т.]. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – С. 477–527.

15. Коменский Я. А. Фрагменты из учебников / Ян Амос Коменский // Избранные педагогические сочинения : [в 2 т.]. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 208–233.

16. Лукіна Т. О. Якість українських підручників для середніх загальноосвітніх шкіл: проблеми оцінювання і результати моніторингу : [метод. посіб.] / Тетяна Олександрівна Лукіна. – К. : Академія, 2004. – 200 с.

17. Модернізація освіти в Україні : аналітичний огляд результатів всеукраїнського опитування керівників загальноосвітніх навчальних закладів у 2004 р. / [О. Овчарук, О. Локшина, Л. Оліфіра, В. Довбищенко] ; під заг. ред. О. Овчарук, О. Локшиної. – К. : КІС, 2004. – 32 с.

18. Система навчального книговидавання в Україні: можливості змін : матер. для обговор. на конф. [«Діалог про підручник: час говорити, час діяти»], (Київ, 10 груд. 2007 р.) / упоряд. : Г. В. Касьянов, С. Ф. Клепко, Т. Б. Харламова. – К. : Громадські платформи освітньої реформи в Україні, 2007. – 29 с.

19. Ушинський К. Д. Про користь педагогічної літератури / К. Д. Ушинський // Твори : [у 6 т.]. – К. : Рад. школа, 1954. – Т. 1. – С. 33–50.

20. Ушинський К. Д. Стислий підручник педагогіки. Нариси передмови до підручника педагогіки / К. Д. Ушинський // Твори : [у 6 т.]. – К. : Радянська школа, 1954. – Т. 1. – С. 237–398.

21. Черепанов В. С. К решению проблемы педагогической экспертизы школьных учебников / В. С. Черепанов, А. С. Казаринов // Проблемы школьного учебника. – М. : Просвещение, 1991. – Вып. 20. – С. 230–236.